

Коваленко Н.В.

*Ніжинський державний університет
ім. Миколи Гоголя*

ПРОФЕСІЙНА ПРЕАДАПТАЦІЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Автор статті аналізує й узагальнює погляди вчених на проблему професійної адаптації студентів педагогічних ВНЗ. Період навчання у ВНЗ автор визначає як професійну преадаптацію, розкриває її фактори та механізми.

Ключові слова: професійна адаптація, преадаптація, готовність до професійної діяльності, ключові кваліфікації.

Постановка проблеми

Серед важливих психологічних проблем підготовки педагогічних кадрів є дослідження проблеми професійної адаптації.

У професійному становленні педагога дослідники (Г.Балл [5], Л.Карамушка [12], В.Семиченко [20], О.Мороз [16], Є.Павлютенков [18], С.Тезікова [21], Б.Федоришин [23] та ін.) значну роль відводять етапу професійного навчання, тобто студентському періоду. Проблемам студентської психології були присвячені дослідження школи Б.Ананьєва і його співробітників. Про особливості студентського віку вчений писав, що «цей період життя має дуже важливе значення як завершальний етап освіти й основна стадія соціалізації (професіоналізації), момент старту діяльності, освоєння соціальних функцій і ролей» [2, 3]. Учений відзначав, що «виховання спеціаліста, громадського діяча і громадянина, засвоєння і консолідація багатьох соціальних функцій, формування професійної майстерності — все це становить особливий і дуже важливий для соціального розвитку і становлення особистості період життя, визначений як студентський вік» [2, 5]. На основі експериментальних досліджень Б.Ананьєв доходить висновку, що «зміни мотивації, всієї системи ціннісних орієнтацій, з одного боку, інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку із професіоналізацією — з іншого, виділяють цей вік як центральний період становлення характеру та інтелекту» [2, 7]. На цей період здебільшого припадає і старт творчої діяльності. Ці висновки дають підстави вважати, що вчений розглядав студентський період як преадаптаційний щодо майбутньої професійної діяльності.

Думки щодо визрівання якостей, які необхідні для діяльності на наступних вікових етапах, висловлювали й інші вчені. Так, Г.Спенсер увів спеціальний термін «заздалегідне пристосування», яким означив пристосування, які виникають раніше від того часу, в якому вони повинні виникнути згідно з пепебігом філогенетичної історії [8, 19–20].

Мета статті — проаналізувати підходи вчених до проблеми преадаптації.

Виклад оснований матеріалу

Висловлена вченими думка про випереджальну задалегідну адаптацію (преадаптацію) знаходить свій розвиток у працях О.Леонт'єва [15], А.Налчаджяна [17], Л.Карамушки [12], М.Дьяченко, Л.Кандибовича [9], В.Семиченко [20], С.Кулик [14] та ін. Аналіз поглядів цих дослідників допомагає зробити висновок про те, що преадаптація відображає факт існування в особистості ще нереалізованої готовності пристосування до майбутнього, яка сформувалася у старому середовищі. Так, О.Леонт'єв підкреслював, що активне пристосування до майбутнього і є той непрямий акт, структура якого є специфічною саме для вищої поведінки людини [15, 429]. Здатність передбачати і відвертати складні ситуації, блокувати появу негативних подій і своєчасно розпізнавати певні життєві проблеми, які неможливо розв'язати, і концентрувати свої зусилля навколо інших, не менше нагальних завдань формується в особистості, на думку Л.Анциферової, у формі метастратегічних технік життя [3].

А.Налчаджян, у свою чергу, розглядає попередню адаптацію як адаптивну стратегію, що використовується людьми у проблемній ситуації [17, 105–106]. Під «стратегією попередньої адаптації» автор розуміє уникнення або запобігання в майбутньому фруструючих ситуацій.

На думку М.Кременя, формування пристосувальних до реально спланованих форм поведінки, але таких, які ще не настали, може бути побудоване на теорії образу як специфічної форми психічної діяльності, на принципі випереджального відображення [13, 22]. Фактором ефективною задалегідної адаптації вчений вважає випереджальне відображення дійсності: усвідомлене формування у суб'єкта еталонного образу, що відповідає новим умовам життєдіяльності при обов'язковому вивченні його «опорних суб'єктивних цінностей» [13, 24].

В.Петровський [19] соціальну адаптацію розглядає крізь призму «постулату доцільності». Він стверджує, що аксіоматично індивід первісно володіє прагненням до «внутрішньої цілі». Саме ціль спрямовує поведінку незалежно від того, якою б раціональною чи навіть ірраціональною вона ззовні не здавалась. Тому важко не погодитися з твердженням про те, що всі психічні процеси і поведінкові акти мають адаптаційну спрямованість. У будь-якому випадку, для того щоб бути адаптованим, необхідно відповідати вимогам суспільства, очікуванням групи, а для педагогічної діяльності це вкрай важливо. За суттю постулат доцільності означає первісну адаптивну спрямованість психічних процесів і поведінкових актів суб'єкта. При цьому адаптивність розуміється в широкому сенсі, а саме: як тенденція суб'єкта до реалізації та відтворення в діяльності тих життєвих реалій (імпульсів, цілей, норм, установок, цінностей і т.ін.), які визначають наявний рівень його буття, і тих, які матимуть місце в майбутньому. Залежно від того, яка із кінцевих життєвих орієнтацій приймається за провідну, виявляються різні варіанти постулату доцільності: гомеостатичний, гедоністичний чи прагматичний (поширений у функціональній і когнітивній психологіях — П.Линдсей,

Д.Норман) [4; 18]. На думку О.Асмолова, ці варіанти принципу адаптації об'єднує те, що в усіх цих варіантах поведінка скерована до первісно визначеної мети і передбачає наявність у людини широкого класу поведінкових актів адаптивної природи [4, 109]. У дослідженнях О.Асмолова, В.Петровського доводиться, що людині притаманна і явно неадаптивна за своєю природою тенденція, що проявляється у постановці різного роду «зверхзавдань» і визволенні надситуативної активності, спрямованої на їх розв'язання. З дослідженнями надситуативної активності безпосередньо стикаються роботи, де вводяться уявлення про установки як механізми, що визначають стійкість діяльності, її розвитку. Якщо установки ніби намагаються утримати діяльність у наперед заданих межах, забезпечуючи її стійкий характер, то надситуативна активність (у тому числі пошукова), ламаючи ці установки, виводить особистість на нові рівні розв'язання життєвих завдань. У такого рода ситуаціях особистість і проявляє свою активність, ініціативність, що знаходить своє виявлення у творчому перетворенні самої ситуації, в саморозвитку особистості як суб'єкта діяльності. У таких ситуаціях вільного особистісного вибору відбувається орієнтування особистості у складній системі її мотивів і особистісних смислів. «Протиріччя між надситуативною активністю й установкою виступає як один із можливих механізмів розвитку діяльності особистості» [4, 327]. Адаптивні і неадаптивні прояви поведінки особистості, за якими стоять тенденції до збереження і зміни соціальних систем, являють собою обов'язкову умову розвитку особистості людини, оволодіння суспільно-історичним досвідом [4, 112].

Отже, термінами «попередня адаптація», «заздалегідна адаптація», «випереджальна адаптація», «преадаптація» вчені [3; 7; 8; 11; 13] позначають процес формування готовності до майбутньої професійної діяльності на попередньому етапі розвитку особистості. Проведений нами аналіз засвідчує, що сутність розглядуваного нами феномена визначається авторами з позицій єдиного підходу.

Для створення й експериментальної перевірки моделі заздалегідної адаптації до педагогічної професії відзначимо корисність використання понятійного апарату і теоретичних конструкцій альтернативних теорій [24]. Так, з позицій *діяльнісного підходу* [2; 4; 6;] під заздалегідною адаптацією до педагогічної діяльності ми розуміємо керований процес і результат входження суб'єктів адаптації до запланованої сфери життєдіяльності через засвоєння спеціально організованої діяльності, характерної для наступного етапу розвитку. Цей феномен ми трактуємо так само, як керований процес і результат недопущення чи пом'якшення криз у період входження адаптантів у майбутню професійну діяльність через оволодіння ними системою адаптаційних засобів в умовах спеціально організованої діяльності.

Випереджальний характер професійної підготовки, що здійснюється через залучення суб'єкта в спеціально організовану навчально-професійну діяльність, «забезпечується передбаченням найближчих перспектив психічного, особистісного розвитку кожного індивіда з його іманентною логікою, будуючись з врахуванням цих перспектив» [21, 67]. Формування психоло-

гічних новоутворень у адаптантів здійснюється під керівництвом педагогів «способом активного «присвоєння» структури діяльності через механізм інтеріоризації завдяки існуванню певної зони інтелектуального наслідування, зв'язаної з реальним рівнем розвитку суб'єктів» [6, 263].

Аналіз діяльності і свідомості приводить учених до розуміння людського «Я» як включеного в загальну систему взаємозв'язку людей у суспільстві, але це включення не означає розчинення у ній, а навпаки, саме там воно набуває і проявляє сили своєї діяльності. «Різноманітні діяльності суб'єкта пересікаються між собою і зв'язуються у вузли об'єктивними, суспільними за своєю природою відносинами, в які він необхідно вступає. Ці вузли, їх ієрархії й утворюють той таємничий “центр особистості”, який ми називаємо “Я”; інакше кажучи, центр цей лежить не в індивіді, не за поверхнею його шкіри, а в його бутті» [6, 161]. Щоб уникнути однобічної інтерпретації уявлень щодо сумісної діяльності як основи розвитку особистості, О.Асмолов підкреслює, що «центром» особистості є не стільки самі по собі «вузли» чи «ієрархії діяльностей», а те, що породжується у процесі руху діяльностей суб'єкта у системі суспільних відносин, — системні якості людини, те, задля чого і як суб'єкт використовує соціальні норми, цінності, ідеали, що набули для нього особистісного смислу, в тому числі й індивідні якості, беручи участь у перетворенні даної соціальної системи. *«Сумісна діяльність у конкретній соціальній системі, як і раніше, детермінує розвиток особистості, але особистість, все більше індивідуалізуючись, сама вибирає ту діяльність, а часом і той образ життя, які визначають її розвиток»* [4, 161 — підкреслення. Н.К.]. Отже, у схемі системної детермінації розвитку особистості виділяється три наступних момента: індивідні якості людини як передумови розвитку особистості, соціально-історичний образ життя як джерело розвитку особистості та сумісна діяльність як системотворча основа здійснення життя особистості в системі суспільних відносин.

У контексті ідей когнітивного розвитку (Ж.Піаже) заздалегідна адаптація до педагогічної професії може бути представлена як цілеспрямоване конструювання у майбутнього вчителя нових адекватних майбутній діяльності структур активності чи видозміна тих, які є в наявності, що забезпечить пом'якшення або недопущення криз у адаптаційному процесі майбутнього спеціаліста.

У світлі теорії соціально-когнітивного навчання [25] заздалегідна адаптація до педагогічної професії здійснюється через формування поведінки суб'єкта в результаті взаємодії між когнітивними процесами і впливом соціального оточення (суб'єктів, що керують адаптивним процесом), а також цілеспрямованого підвищення самоефективності. Формування і цілеспрямоване підвищення самоефективності, як очікування власної успішності, здатності вести себе адекватно завданням спланованої діяльності, має місце у процесі навчання через простеження із забезпеченням уваги до моделі, що спостерігається, переведення символічно закодованої в пам'яті змодельованої поведінки у відповідну дію, збереження змодельованої поведінки у довготривалій пам'яті.

На наш погляд, феномен задалегідної адаптації до педагогічної професії як формування готовності до професійної діяльності, представлений у контексті різних теорій, адекватно відбиває смисл явища, яке нами розглядається, допомагає дослідити психологічні механізми, умови і критерії задалегідного входження майбутніх спеціалістів у професійну реальність, що планується.

Готовність до професійної діяльності у сфері освіти розглядається вченими як багатоаспектне утворення, що охоплює функціонально пов'язані між собою та взаємозумовлені такі компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний, особистісний [12; 18; 20; 23 та ін.]. Вони тісно пов'язані з основними структурними елементами педагогічної діяльності.

Проте готовність є не просто механічним «віддзеркаленням» педагогічного процесу, а тісно пов'язана, на наш погляд, з образом «Я», «Я-концепцією» педагога — сукупністю його уявлень про себе, установок на себе. Особливо важливим у контексті нашої проблеми є співвідношення між реальним «Я» (тим, яким студент як майбутній педагог видається собі в дійсності, яким він бачить себе в даний момент) і ідеальним «Я» (яким він поставив собі за мету бути, до чого він прагне). Ідеальне «Я» виступає орієнтиром для особистісного і професійного зростання та його самовдосконалення, яке включає три основні взаємопов'язані компоненти: самопізнання, самоконтроль і саморегуляцію, саморозвиток. Виходячи з цього, у структурі готовності до педагогічної діяльності в кожному із основних компонентів представлено два рівні: утворення, пов'язані з власне «реальним» педагогічним процесом у ВНЗ; пов'язані з самовдосконаленням студента як майбутнього педагога і, відповідно, з можливим удосконаленням педагогічного процесу в майбутньому [12].

Ураховуючи особливості педагогічної діяльності, що передбачає управління навчально-виховним процесом, особливе місце серед якостей, які стосуються другого рівня, слід надавати психологічним утворенням, пов'язаним з гуманістичною спрямованістю педагогічної діяльності [11; 16]. Такі утворення пронизують усі компоненти готовності до педагогічної діяльності і представлені в них відповідними елементами.

Необхідно також розрізнити загальну та спеціальну готовність педагогів до організації педагогічного процесу. Загальна готовність — це комплекс особистісних характеристик, які необхідні вчителю для успішного, творчого здійснення ним своєї діяльності. Спеціальна готовність до педагогічної діяльності — це характеристики, які забезпечують успішність здійснення вчителем окремих складових педагогічної діяльності (забезпечення гуманізації навчально-виховного процесу, здійснення педагогічного спілкування, попередження та розв'язання конфліктів, забезпечення фізичного і психічного здоров'я особистості тощо). Як показує досвід, загальна готовність вчителів до педагогічної діяльності є першоосновою для здійснення ефективної педагогічної діяльності, на яку ніби «нанизуються» різного виду спеціальні види готовності.

Модернізація освітянської галузі нині здійснюється задля того, щоб готувати людину, здатну до ефективної життєдіяльності у XXI ст. Інноваційний характер сучасної цивілізації та економіки потребує людину інноваційного типу, яку може сформувати лише інноваційна за своєю сутністю освіта, і середня, і вища, — це і мовний прорив, і інформатика, а також ключові кваліфікації, які вважаємо загальною готовністю до професійної діяльності в сучасних умовах. Ключові кваліфікації мають широкий радіус дії, виходять за межі однієї групи професій, професійно і психологічно готують спеціаліста до зміни й освоєння нових спеціальностей і професій, забезпечують готовність до інновацій у професійній діяльності. До них належать: 1) загальноосвітні знання, вміння й навички широкого профілю: культура мови, знання іноземних мов, загальна технологічна й економічна освіта; 2) загальнопрофесійні знання й уміння в галузі інформаційних технологій, методів ведення наукового дослідження, охорони й безпеки життя; 3) когнітивні здібності — здібності до перенесення знань і вмінь з одного виду професійної діяльності до іншої, до розв'язання проблем, самостійність і критичність мислення; 4) психомоторні здібності — загальні психологічні уміння: координація дій, виносливність, швидкість реакції, концентрація уваги та ін.; 5) персональні якості: надійність, відповідальність, самостійність, оптимізм, мотивація досягнень, прагнення до якості в роботі; 6) соціальні якості: співробітництво, готовність до кооперації, комунікативність, толерантність, справедливість та ін.[10, 258]. Формування цих ключових кваліфікацій становить довготривалу основу професійно-педагогічної діяльності в широкому аспекті: учитель декількох навчальних предметів, у різних навчальних закладах; керівник навчального закладу, в управлінських структурах системи освіти, в науково-педагогічній діяльності. Ці кваліфікації є поліпрофесійними. Їх формування здійснюється як в межах загальноосвітньої школи, так і ВНЗ.

Висновки

Узагальнюючи викладене вище, зазначимо, що фактором преадаптації виступає випереджальне відображення дійсності, образ «потребового майбутнього». Тому важливим є свідомий вибір педагогічної професії і мотивація на успіхи в ній. Психологічні новоутворення у студентів здійснюються під керівництвом педагогів способом активного «присвоєння» ними структури діяльності через механізм інтеріоризації завдяки існуванню певної зони інтелектуального наслідування, пов'язаної з реальним рівнем розвитку суб'єктів.

Отже, формування професійної готовності до педагогічної діяльності під час навчання у ВНЗ слід розглядати як період преадаптації, що забезпечує успішну професійну адаптацію і творчу ініціативу з перших кроків спеціаліста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К.А.Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. — М.: Наука, 1981. — С. 19–44.
2. Ананьев Б.Г. К психофизиологии студенческого возраста // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы; под ред. Б.Г.Ананьева. — Л.: ЛГУ. — 1974. — С. 3–15.
3. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И.Анцыферова // Психологический журнал. — 1994. — № 1. — С. 3–18.
4. Асмолов А.Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа: учебник / А.Г.Асмолов. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 367 с.
5. Балл Г.О. Взаємозв'язок норми, адаптації і творчої діяльності суб'єкта / Г.О.Балл // Філософська думка. — 1987. — № 5. — С. 61–68.
6. Выготский Л.С. История развития высших психических функций / Л.С. Выготский // Собрание сочинений: в 6 т. — М.: Педагогика, 1982. — Т. 3. — С. 133–163.
7. Выготский Л.С. История развития высших психических функций / Л.С.Выготский // Собрание сочинений: в 6 т. — М.: Педагогика, 1984. — Т. 4. — С. 244–385.
8. Георгиевский А.Б. Проблема преадаптации: историко-критическое исследование / А.Б.Георгиевский. — Л.: Наука, 1974. — 148 с.
9. Дьяченко М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И.Дьяченко, Л.А.Кандыбович. — Минск: Изд-во БГУ, 1976. — С. 73–162.
10. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования: учеб. пособие. — 2-е изд., перераб. / Э.Ф.Зеер. — М. — Воронеж: МОДЭК, 2003. — 480 с.
11. Казначеев В.П. Адаптация и конституция человека / В.П.Казначеев, С.В.Казначеев. — Новосибирск: Наука, 1986. — 120 с.
12. Карамушка Л.М. Психологічні основи управління у системі середньої освіти / Л.М.Карамушка. — К., 1997.
13. Кремень М.А. Упреждающая адаптация к новым условиям жизнедеятельности / М.А.Кремень // Адукацыя і выхаванне. — 1999. — № 3–4. — С. 22–24.
14. Кулик С.М. Психологічні особливості управління професійною адаптацією вчителів: дис. ... канд. психол. наук / С.М.Кулик. — К.: 2005. — 234 с.
15. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т. / А.Н.Леонтьев. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 1–2.

16. Мороз О.Г. Профессиональная адаптация выпускника педагогического вуза: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / О.Г.Мороз. — К., 1983. — 430 с.
17. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности: формы, механизмы и стратегии / А.А.Налчаджян. — Ереван: АН Арм. ССР, 1988. — 263 с.
18. Павлютенков Е.М. Формирование мотивов выбора профессии / Е.М.Павлютенков. — К.: Рад. шк., 1980. — 144 с.
19. Петровский В.А. К психологии активности личности / В.А.Петровский // Вопросы психологи. — 1975. — № 3.
20. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності: навч. посіб. / В.А.Семиченко. — К.: Вища шк., 2004. — 335 с.
21. Тезікова С.В. Система роботи школи щодо підготовки учнів до вибору педагогічної професії: автореф. дис. ... канд. пед. наук / С.В.Тезікова. — К., 1994. — 21 с.
22. Фельдштейн Д.И. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Д.И.Фельдштейн. — М.: 1995. — 368 с.
23. Федоришин Б.О. Профконсультационная работа со старшеклассниками. / Б.О.Федоришин. — К.: Рад. шк., 1989. — С. 6–9.
24. Янчук В.А. Психология на рубеже третьего тысячелетия: поиски методологических оснований развития / В.А.Янчук // Адукацыя ы выхаванне. — 1999. — № 3–4. — С. 32–39.
25. Bandura A. Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change || Psychological Review. – 1977. – N 84. – P.191-215.

Автор анализирует и обобщает взгляды ученых на проблему профессиональной адаптации студентов педагогических вузов. Период обучения автор рассматривает как профессиональную преадаптацию, раскрывает её факторы и механизмы.

Ключевые слова: профессиональная адаптация, преадаптация, готовность к профессиональной деятельности, ключевые квалификации.

The author of article analyses and generalizes scientist's views on the problem of professional adaptation of teacher-training college students. The period of study at a college is regarded by the author as a professional preadaptation. She reveals its factors and mechanisms.

Key words: professional adaptation, pre-adaptation, readiness to professional activity, key qualifications.